

**HISTÒRIA,
PATRIMONI I
MEMÒRIA DE
SANT ANDREU
DE PALOMAR**

ENLLAÇ A LA RUTA

BIBLIOGRAFIA

BARONA GIMENO, P. [1998]. "La industrialització de Sant Andreu de Palomar [1839-1904]". *Finestrelles* [9], p. 103-144.

CLAPÉS CORBERA, J. [2020]. *Sant Andreu de Palomar: sa naturalesa local, història civil, història religiosa, social i biografia dels andreuencs més importants. Llibre de Finestrelles*, 11.

MARTÍN PASCUAL, M. [1998]. "El regatge del Rec Comtal a Sant Andreu de Palomar i al Pla de Barcelona". *Finestrelles* [9], p. 77-102.

MARTÍN PASCUAL, M. [2009]. "La Fabra i Coats de Sant Andreu de Palomar: de la producció tèxtil a la producció cultural". *Finestrelles* [14], p. 55-72.

OLIVÉ I GUILERA, F. [1999]. "Els orígens de Sant Andreu de Palomar". *Finestrelles* [10], p. 27-65.

POUS, M. [1993]. "Un projecte de peixateria de l'arquitecte Domènech i Estapà per a la Plaça-Mercat de Sant Andreu". *Finestrelles* [5], p. 157-171.

ROCA I CARLES, P. [2014]. "L'abans de Sant Andreu de Palomar. Recull gràfic [1880-1976]". *Finestrelles*, [16], p. 272-273

VINYES I ROIG, P. [2014]. "La construcció del temple parroquial de Sant Andreu de Palomar [1846-1904]". *Finestrelles*, [16], p. 188-209.

INTRODUCCIÓ HISTÒRICA

El Districte de Sant Andreu correspon a una part del territori de l'antic municipi de Sant Andreu de Palomar que fou, en extensió, el poble més gran del Pla de Barcelona. Dels deu districtes de la ciutat, és el novè amb una superfície de 184,10 hectàrees i 56.695 habitants. El districte es divideix en set barris: La Sagrera, El Bon Pastor, La Trinitat Vella, Baró de Viver, El Congrés i Els Indians, Navas i Sant Andreu de Palomar.

La Sagrera

Avui dia la Sagrera pertany al Districte de Sant Andreu. La Sagrera és el barri que neix al llarg del segle XIX, a peu de la carretera del Vallès, actualment Gran de la Sagrera i Gran de Sant Andreu. El seu nom es refereix al lloc sagrat que existia al voltant de les parròquies a l'edat mitjana, en aquest cas, associada a l'església de Sant Martí de Provençals. Durant el període medieval i el de l'edat moderna, l'element més important de la Sagrera és el Rec Comtal que permet l'existència de terres de conreu al seu pas, associades a un bon nombre de masies com ara la Torre del Fang, Can Clariana o la magnífica torre de Can Sellés, a la cruïlla de l'avinguda Meridiana amb Espronceda. Tot i que en els seus inicis fou un territori rural, al llarg del segle XIX pateix transformacions rellevants, primer pel pas de la via del ferrocarril direcció França [1854], i després pel desenvolupament industrial. Una de les fàbriques més emblemàtiques fou l'automobilística Hispano Suïssa, convertida més tard en la fàbrica de camions Pegaso. El nucli antic de La Sagrera se situa entorn de la plaça de Masadas, mentre que les construccions de l'avinguda Meridiana conformen la part més nova del barri, construïda a la segona meitat del segle XX.

Interior de la Hispano-Suïssa, al barri de la Sagrera. Autoria: Desconegut. 1934. Arxiu fotogràfic de Barcelona.

El Bon Pastor

Situat en terrenys pertanyents en part a Santa Coloma de Gramenet i en part a Sant Andreu, el barri d'El Bon Pastor va néixer entorn tres grans centres fabrils. Per una banda, la fàbrica de la Vídua Sala [1904], dedicada al blanqueig i l'aprest, la fàbrica d'Enric Sanchís [1907], dedicada al betum i productes per al calçat, i la Maquinista Terrestre i Marítima [1918], una gran indústria destinada a la construcció de maquinària pesant. De totes elles, la presència de la fàbrica de la Vídua Sala és la que

més va tenir a veure amb el naixement del barri d'El Bon Pastor, ja que estava situada en una zona perifèrica a tocar del riu i no tenia comunicació. Molt a prop, l'any 1929, s'hi van construir les Cases Barates per allotjar els barraquistes que vivien a la muntanya de Montjuïc just abans de la celebració de l'Exposició Universal. La gran infraestructura industrial d'El Bon Pastor va ser la fàbrica Maquinista Terrestre i Marítima, que tenia el seu origen a la Barceloneta. La Maquinista, tal com se la coneix encara, tenia un miler d'obrers quan l'any 1993 es va traslladar a Santa Perpètua de Mogoda.

Benedicció de la primera pedra de la parròquia de les Cases Barates de Santa Coloma de Gramenet. Temple que s'aixecarà al barri del Bon Pastor. Autoria: Carlos Pérez Rozas. 1944. Arxiu Fotogràfic de Barcelona.

La Trinitat Vella

A l'extrem nord de Sant Andreu, allà on el riu Besòs talla la Serra de Collserola hi ha un turó anomenat de Finestrelles. Entre el turó i el riu passava la via romana Via Augusta o Via Francisca que entrava a Barcelona i que avui dia coneixem, en un dels seus trams, com a carretera de Ribes. En temps medievals hi havia una creu de terme i una forca en la qual penjaven els condemnats a mort. Dalt del turó hi havia una ermita anomenada de la Trinitat que va ser destruïda durant la Guerra del Francès. En aquell conflicte també van ser destruïdes nombroses cases i masos, com és el cas de Ca n'Oller, al peu del Rec Comtal.

Casa de l'Aigua de Trinitat Vella. Estació esterilitzadora. Autoria: Joan Maymó. 1920-1930. Arxiu Fotogràfic de Barcelona.

Arran de les epidèmies de tifus que va patir Barcelona l'any 1914, la Societat General d'Aigües va adquirir terrenys de la Trinitat per instal·lar-hi una estació per a la millora de la qualitat de l'aigua.

Als anys 1920, en terrenys de La Trinitat, la Societat Mútua de Latrines hi va construir uns dipòsits per a emmagatzemar fems per als pagesos de la rodalia, i és que la Trinitat era la porta al món rural tant de Sant Andreu de Palomar i Sant Martí de Provençals com del Vallès Occidental.

Els primers habitants del turó de la Trinitat van ser famílies que, en el context de l'Exposició Internacional de 1929, arribaven per treballar al sector de la construcció.

Als anys 1950, la construcció de la Meridiana va partir el turó de la Trinitat en dues parts: primer es va construir el més proper al Rec Comtal i més tard es va començar a construir l'altre costat. La Trinitat és un barri limítrof que ha quedat abandonat per l'administració, per això les veïnes i els veïns han hagut de lluitar de valent per aconseguir millores en els habitatges i noves infraestructures necessàries per al barri.

Baró de Viver

Baró de Viver és el títol aristocràtic de qui fou alcalde de Barcelona durant la dictadura de Primo de Rivera, entre els anys 1924 i 1930: Darius Romeu Freixa. Durant el seu mandat, primer com a regidor de l'Ajuntament i després com a alcalde, es va planificar la construcció dels dos barris de cases barates a la riba del riu Besòs, El Bon Pastor i Baró de Viver, en territoris de Santa Coloma de Gramenet. L'any 1929 es van iniciar les obres de 344 cases unifamiliars que havien d'allotjar a les persones sense llar o barraquistes que vivien a la muntanya de Montjuïc.

Durant la II República el barri es va anomenar Pi i Margall i després, durant la dictadura franquista, va recuperar el seu nom inicial. L'any 1943 unes fortes riuades van fer caure el pont que unia el barri amb Santa Coloma. L'any 1945, l'annexió a Barcelona no va accelerar les obres del nou pont, que va trigar deu anys a ser reconstruït.

L'any 1956 es van aixecar a Baró de Viver 452 pisos per acollir barraquistes del Somorrostro, però la llunyania i les mancances feien de Baró de Viver un dels barris més abandonats de la ciutat de Barcelona. No va ser fins a l'inici de la democràcia que les veus dels veïns i veïnes es van fer sentir. Fins a l'any 1983 no hi va arribar el metro i a partir de l'any 1985 es va iniciar el Pla Especial de Reforma Interior que va portar a la construcció, en diferents fases, de noves edificacions al barri. Tanmateix, Baró de Viver encara és un dels barris marginals de la ciutat.

El Congrés i els Indians

El territori d'El Congrés té un origen rural, caracteritzat per masies dedicades a l'agricultura de conreus com la vinya, verdures i hortalisses.

Dues de les explotacions de referència són Ca l'Arnera, situada al peu de la riera d'Horta amb el que avui dia és el carrer Concepció Arenal, i Can Berdura, entre el passeig Maragall i el carrer Garcilaso.

L'any 1952 s'havia de celebrar a Barcelona el XXXV Congrés Eucarístic Internacional; en aquest context el bisbe Mondrego va impulsar la construcció de Las Viviendas del Congreso Eucarístico, que havien de pal·liar la falta d'habitatge que hi havia a la ciutat. La manca de diners per a la inversió que necessàriament exigia un projecte de construcció de gran abast va portar a la creació d'una associació anomenada Asociación Católica de Dirigentes, que va dur a terme una campanya de propaganda per aconseguir fons particulars per construir el barri. Darrere aquesta propaganda hi havia la idea nacionalcatòlica de treball, família i llar. Les primeres obres es van dur a terme en els terrenys de Ca l'Arnera, l'any 1953. Al centre del barri s'hi projectà una gran plaça i una església amb quatre torres de catorze pisos a cada cantonada. Junt amb la resta de les construccions van donar lloc a un total de 2.772 habitatges acabats de construir l'any 1967.

Sr. ANDRÉS DE PALOMAR.

Navas

Navas és un barri de construcció recentment reivindicat a través de l'associació de veïns i veïnes a la darrereria dels anys 1970 que pren el seu nom de l'estació de metro de la Línia 1. L'any 1980 l'Ajuntament de Barcelona va fer una enquesta als habitants d'aquest nou barri de Barcelona per saber quina era la seva identitat i el 56% s'hi van identificar, per a la qual cosa Navas va passar a ser un nou barri de Barcelona.

Sant Andreu de Palomar

Es correspon amb l'antic municipi de Sant Andreu de Palomar. És un dels barris més antics de la ciutat de Barcelona, articulats entre el camí antic del nord que entrava a Barcelona i el Rec Comtal. El seu nucli ha viscut interessants episodis històrics, tots ells relacionats amb la seva posició com a porta de la Ciutat de Barcelona.

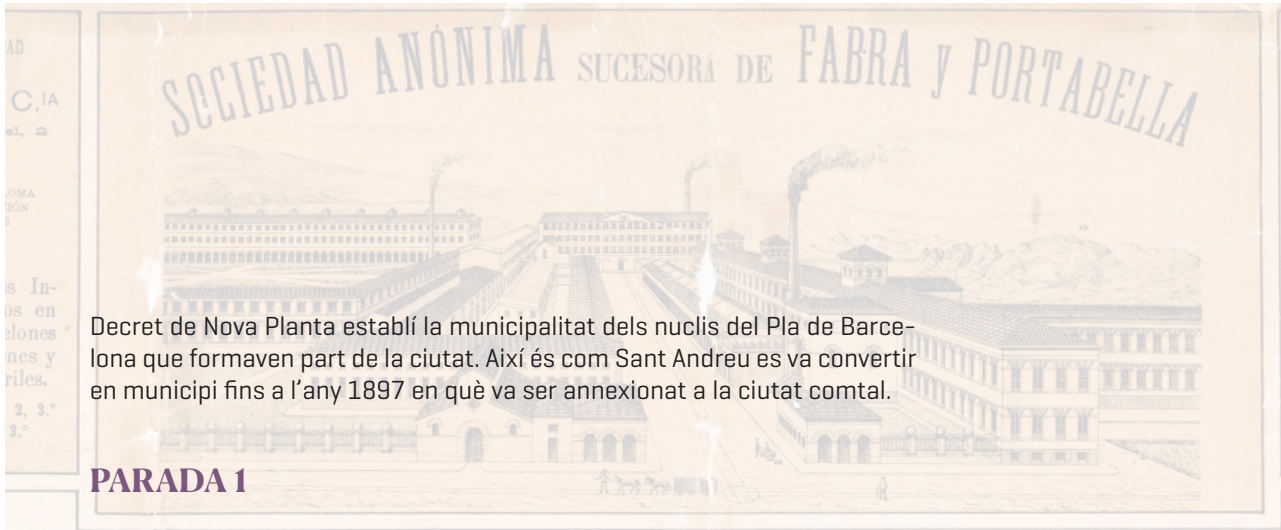
L'antic municipi de Sant Andreu de Palomar

El territori corresponent a l'antic municipi de Sant Andreu de Palomar ha estat habitat des de la prehistòria, en concret hi ha diferents indrets amb evidències arqueològiques corresponents al neolític mitjà, tant de ceràmiques com d'eines de pedra. A prop de Ca l'Arnera, al barri del Congrés i els Indians, es van localitzar restes pertanyents a les èpoques ibèrica i romana. També en altres indrets de Sant Andreu com l'estació de tren de Sant Andreu Comtal, s'hi ha trobat evidències de la presència de vil·les romanes que foren zones d'explotació agrícola, suposadament destinades a la producció d'aliments per a Bàrcino.

La primera evidència documental es refereix a l'església sota l'advocació de Sant Andreu i és de l'any 966. Al voltant d'aquesta església l'any 989 constava ja un nucli de població anomenat Palomar. Una de les hipòtesis és que fos un lloc on niaven coloms silvestres i, per tant, era un dels indrets on es podia anar-los a caçar. Aquest nucli s'estructurà al llarg de la via romana que unia el Vallès i Barcelona per Montcada anomenada via Francisca. En el dia de la nova consagració de l'església l'any 1105, el bisbe Berenguer va fixar la sagrera de trenta passes entorn de l'església i els límits del nucli que anava des del Besòs abastant bona part de Sant Martí de Provençals. L'any 1115 els sarraïns destrueixen l'església i serà de nou consagrada el 1132 quan es tornen a establir els límits de Sant Andreu que ara també abastarà tot el que avui dia és Nou Barris.

Al segle X, el comte Mir mana construir el Rec Comtal que permet el desenvolupament d'un paisatge protagonitzat pels horts i les vinyes, així com nombrosos molins.

La situació en època moderna no canvià gaire l'economia de Sant Andreu, però la seva situació estratègica, cap al Pla de Barcelona, la va fer protagonista de nombrosos conflictes com ara el Corpus de Sang en el context de la Guerra dels Segadors, la Guerra de Successió o les guerres carlines. De fet, fou arran de la pèrdua de les constitucions i llibertats l'any 1714 que el

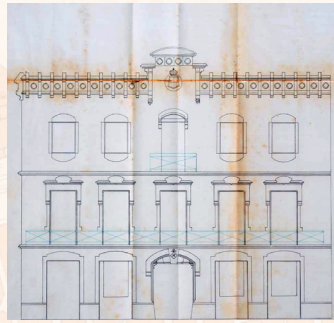
Decret de Nova Planta establí la municipalitat dels nuclis del Pla de Barcelona que formaven part de la ciutat. Així és com Sant Andreu es va convertir en municipi fins a l'any 1897 en què va ser annexionat a la ciutat comtal.

PARADA 1

PLAÇA D'ORFILA

Abans de l'existència del passeig Torres i Bages, la plaça d'Orfila i l'església formaven part d'un mateix espai urbà. Des de l'inici del seu poblament, la plaça ha estat el centre polític i religiós de Sant Andreu. A tocar de l'església i la seva sagrera, la plaça estava flanquejada pel carrer Malats (abans més estret), pel carrer Major (entre la plaça Comerç i la plaça d'Orfila) i pel carrer del Pont, que permetia l'accés a la plaça de l'Estació. La plaça ha tingut noms diferents al llarg del temps: plaça de la Sagrera, plaça de l'Era, plaça de l'Església Vella i plaça de l'Església Nova. Amb la declaració de la Primera República se li va canviar de nou el nom pel de plaça de la Constitució fins que l'any 1907 el metge Josep Cararach va recomanar posar noms de metges als carrers i places de Sant Andreu. Fou llavors quan la plaça es va batejar amb el nom d'Orfila en memòria del metge menorquí Mateu Josep Orfila i Rotger (1787-1853), degà i professor de la facultat de medicina de París i fundador de la branca de la medicina que estudia els efectes de les toxines, anomenada toxicologia.

La plaça era el lloc de trobada de les famílies de Sant Andreu, per tant, tenia un paper social, precisament per la presència de l'església, però també comercial i administratiu. En aquest sentit, cal fer cinc cèntims de la història de l'edifici de l'Ajuntament, l'antiga Casa de la Vila, construïda l'any 1842 sobre els fonaments d'un edifici anterior, també ajuntament. Es tractava d'un edifici de dues plantes, amb cinc obertures a cadascuna, que l'any

Plànol del pressupost d'ampliació de les Cases Consistorials. 1892-1894. Arxiu Municipal del Districte de Sant Andreu.

L'antiga casa de la vila, ara la tinència d'alcaldia de Sant Andreu de Palomar. Autoria: Josep Maria Segarra Plana. 1916. Arxiu Fotogràfic de Barcelona.

Plànol industrial i comercial de Sant Andreu de Palomar. Autoria: Joan Calvet i Boix. 1890. Arxiu Municipal del Districte de Sant Andreu.

1870 va patir un incendi en el context de la Revolta de les Quintes. L'Arxiu Municipal del Districte de Sant Andreu custodia un expedient relatiu a l'ampliació de l'edifici de l'any 1892. El document explica la complexitat creixent de la burocràcia municipal, com aquesta fa necessària la reorganització dels espais i també la falta de pressupost endèmica que patia l'Ajuntament. A jutjar pels conceptes del pressupost, les obres no només consistien en la reorganització dels espais, sinó també en la seva restauració, de la qual cosa es desprèn que, efectivament, l'edifici estava en molt mal estat. El mateix expedient conté el projecte d'ampliació que es va dur a terme l'any 1915, quan es va obrir el carrer Malats. L'expedient està signat per l'arquitecte municipal Josep Domènech i Estapà.

PARADA 2

ESGLÉSIA DE SANT ANDREU

La construcció medieval de l'església de Sant Andreu en l'espai que ocupava no és casual; la presència del Rec Comtal i de l'antiga Via Augusta van convertir aquest espai en el lloc idoni tant per la construcció del temple com de la seva sagrera. Recordem que la sagrera era el lloc on la població es trobava sota la protecció de la pau i treva de Déu. La sagrera estava constituïda per l'església i les seves dependències, la rectoria, el cementiri i les cases del voltant. Al mateix temps, dins la sagrera es guardaven les collites de cereals i el vi tant dels propietaris dels masos com de la mateixa església. Aquest fet va propiciar el naixement d'un reguitzell de cases al llarg de l'antic camí ral (carrer Major) que tenien com a centre neuràlgic l'església.

La primera església de Sant Andreu es va consagrar l'any 1105 i a trenta passes de l'edifici s'hi va fixar la sagrera. Aquesta església, amb possibles remodelacions, va existir fins que l'any 1850 s'iniciaren les obres de construcció del nou temple a càrrec de Pere Falqués. El temple, acabat l'any 1882, tenia una magnífica cúpula que va caure el dia 9 d'agost del mateix any. El seu enrunament va provocar set morts i poc més d'una desena de ferits. Josep Domènech i Estapà fou l'encarregat de la reconstrucció, però pocs anys més tard, en el context de la Setmana Tràgica, l'església va ser cremada. Aquest fet es va repetir l'any 1936, quan la sublevació del General Franco va tenir com a conseqüència la crema de nombroses esglésies, entre les quals es trobava la de Sant Andreu. La misèria de la postguerra no va permetre una restauració integral del temple, per això l'única acció de recuperació van ser la decoració interior amb les pintures que encara es poden observar avui dia.

Les obres del metro de finals dels anys 1960 van generar noves esquerdes a la cúpula que van encendre les alarmes dels veïns i veïnes i de les autoritats. Les obres de restauració es van iniciar l'any 1985, però foren insuficients i deu anys més tard, l'any 1995, es va fer un nou projecte de restauració culminat l'any 2020.

Un dels episodis més recordats de l'església de Sant Andreu es va produir durant la Guerra dels Segadors.

Com ja és de tothom conegut, l'enfrontament bèl·lic entre el regne de Castella i França va portar els exèrcits al principat. La seva presència a Catalunya va molestar enormement als pagesos i camperols que es veïeren obligats a carregar amb la manutenció dels soldats. Davant d'aquesta injustícia, el mes de juny de 1640 arribaren a Barcelona segadors d'arreu que volien entrar a la ciutat i queixar-se al rei de les càrregues que havien de suportar. El lloc de trobada dels segadors abans d'entrar a la ciutat comtal era la capella dels Segadors de l'església de Sant Andreu. Des d'allà, el dia del Corpus de Sang, els segadors carregaren el Sant Crist i van sortir tots junts cap a Barcelona. Un cop allà es va produir una gran batalla que els exèrcits van ofegar.

PARADA 3

JARDINS DEL REC

Van ser els romans els qui van construir un aqüeducte [conducció d'aigua] que rebia l'aigua del riu Besòs, a Montcada, i la conduïa cap a l'antiga Bàrcino per abastir la ciutat. Amb el declivi de l'època romana, la conducció va perdre la seva funció original i va ser utilitzada amb finalitats agrícoles. Al segle X, el Comte Mir va encarregar la construcció de la Séquia Comtal tot aprofitant l'antiga canalització romana, però amb la finalitat de

Molí de Sant Andreu. Autoria: Tomàs Fàbregas Cartarí. 1940. Arxiu Municipal del Districte de Sant Andreu.

crear en el seu trajecte molins, recs i fonts que proporcionessin aigua al Pla de Barcelona i a la mateixa ciutat. El paper dels molins era molt important perquè hi arribava el blat que hauria d'alimentar la ciutat i també pels impostos que es pagaven per moldre, que anaven directament a les arques del Comte de Barcelona. Entre els molins més rellevants de Sant Andreu hi havia la Torre de Bell-lloc, els molins reials de Sant Andreu i els molins de Vallbona. Gràcies al curs del rec, a Sant Andreu també hi havia una farga, documentada per escriptura l'any 1138. Segons aquest document, la farga de Sant Andreu era el lloc on tots els pagesos de la canongia de Barcelona, des de Montgat fins a Font-Rubí, havien de comprar les eines del camp i pagar el tribut anual en blat o en vi pel servei d'esmolar. Posteriorment, aquest tribut fou posat en mans de Pere de Sentmenat a canvi de proporcionar a la canongia

ordi i un bon porc per a la festa de Sant Andreu.

Durant l'edat moderna, el rec va continuar acomplint la seva funció.

Durant la primera meitat del segle XIX es van instal·lar a Sant Andreu cinc empreses amb camps d'indianes que utilitzaven l'aigua del rec per al blanqueig. Més tard, s'hi van construir les primeres indústries amb màquina de vapor, amb un nombre de cinquanta contribuents registrats. D'aquestes indústries, les tèxtils usaven l'aigua tant per a les màquines de vapor com per al tint i blanqueig, mentre que d'altres, com les adoberies, depenien totalment del cabal del rec.

El Rec Comtal és un espai de referència per als andreuencs i andreuencs, tant per l'activitat econòmica que generava, fàbriques, tallers, camps, com per esdevenir un espai de lleure on anar a passar estones vora l'aigua fresca.

Un dels fons més importants de l'Arxiu Municipal del Districte de Sant Andreu és el del Rec Comtal. Es tracta de la documentació generada per la Sociedad de propietarios interesados en el aprovechamiento de las aguas de la acequia condal y sus minas, que abasta una cronologia que va des de l'any 1835 fins a l'any 1985, data de tancament de la societat. L'inici d'aquesta societat correspon amb l'alliberament de l'ús de les aigües per part del domini reial. La Societat del Rec estava formada pels propietaris de les terres per on passava el Rec, per l'Ajuntament de Barcelona i pel Patrimoni Reial sense els seus antics privilegis. La nova societat aprovà les ordenances relatives a l'administració de l'aigua els anys 1842 i 1844 respectivament. El fons de la Junta de Regants de la Séquia Comtal conté les Ordenances, el Reglament de distribució i ús de les aigües, així com la documentació relativa a la gestió del personal i econòmica, obres, manteniment i reformes, compra i venda i cessions, control del cabal, vigilància i afers jurídics.

PARADA 4

LA FABRA I COATS

Ferran Puig, nascut a Girona, fou un dels primers industrials catalans. Tot i que va haver de treballar en una botiga de ben jove, aviat va reunir capital i junt amb Jaume Portabella van crear l'any 1838 la seva pròpia indústria a l'antic municipi de Sant Andreu de Palomar. Aquella primera fàbrica s'anomenà El Vapor del Fil perquè s'hi filava fil de lli, i es diu que, junt amb la fàbrica Mas i Esteve, van ser les primeres fàbriques de filar que van existir a Espanya.

Ferran Puig va tenir una filla, Dolores Puig, que va contraure matrimoni amb Camil Fabra. En associació amb el seu gendre, Ferran Puig va crear l'any 1866 la Compañía Puig y Fabra. L'any 1882 Ferran Puig comença a deixar en mans del seu gendre la gestió de la fàbrica i aquest crearà l'empresa Camilo Fabra y Compañía, Sucesores de Fernando Puig. Posteriorment,

l'any 1884 s'associa amb Manel Portabella i crearà la Sociedad Anónima Fabra y Portabella. Camil Fabra, a més de ser empresari, es dedicà a la política i va arribar a ser alcalde de Barcelona [1893]. A més, com a humanista i amant de la ciència va construir l'Observatori Fabra.

Vista panoràmica de la Fabra i Coats. Autoria: Desconegut. 1920. Arxiu Municipal del Districte de Sant Andreu.

Camil Fabra i Dolors Puig van tenir dos fills; tots dos es van dedicar a la política i a la fàbrica. Van ser ells qui dirigiren l'empresa a partir de l'any 1903, quan es fusionen a través d'un acord signat a Manchester amb l'empresa escocesa Coats. L'empresa Coats era molt important en l'àmbit internacional, ja que tenia fàbriques en diferents països i es dedicava, igual que la Fabra, a la producció de rodets i bobines de fil. En comptes de patir per si es feien la competència, els empresaris d'una fàbrica i l'altra van considerar més interessant unir-se per crear una gran companyia, per això va néixer la Fabra i Coats. En el mateix moment de ser fundada, la Fabra i Coats esdevenia el primer fabricant espanyol en fils de cosir, sargir, brodar i de xarxes de pesca.

En aquell moment la companyia disposava de tres centres fabrils: un a Sant Andreu, a l'antiga fàbrica de ca l'Alzina [seu d'Hisenda], una altra a Sant Martí [la Sagrera] i una tercera a Borgonyà [Sant Vicenç de Torelló]. La primera fàbrica El Vapor del Fil va anar a terra. La incorporació dels socis escocesos va transformar la fàbrica en una mena de colònia industrial, tot i que es trobava a tocar del nucli antic de Sant Andreu. L'any 1915 la fàbrica tenia més de 1.500 treballadors. La Primera Guerra Mundial va afavorir el volum de negoci i va adquirir El Vapor del Rec, l'antiga fàbrica de Mas i Esteve. Als anys trenta ja en tenia prop de 3.000. A diferència del que es podria pensar, la Guerra Civil no va afectar massa el funcionament de la fàbrica, que no va patir atacs ni bombardejos, i va continuar produint fil. S'ha de dir, però, que la direcció va marxar a Sevilla i a Catalunya es va quedar en mans dels treballadors [decret de col·lectivitacions].

Un cop acabada la Guerra Civil, la cúpula que dirigia l'empresa va tornar, i malgrat les penúries de la postguerra, la Fabra i Coats va tornar a posicionar-se com la primera productora de bobines de fil de cotó d'Espanya.

Val a dir que les migrades economies familiars van afavorir el treball de les dones a les cases, que cosien per a tota la família, essent aquesta demanda de fil de consum nacional.

L'any 1955 la Fabra i Coats produïa el 90% del fil domèstic que s'utilitzava en el mercat espanyol, i als anys seixanta es va començar a fabricar fil sintètic, però la crisi tèxtil d'aquells anys afecta directament la companyia que comença un procés de reestructuració i tancament de seus que s'acaba l'any 2005, quan es tancà la darrera de les fàbriques del grup, la Fabra i Coats de Sant Andreu.

Quan la fàbrica va tancar, els seus treballadors eren perfectament conscients de la importància que havia tingut la seva història en la dels andreuencs i andreuencques. De fet, la fàbrica marcava la vida de tots els habitants de Sant Andreu. És per això que van prendre la decisió de recuperar tot el que poguessin, a fi i efecte de tenir un registre de màquines, objectes i també de documentació que permetés conservar la història de la companyia. I així, quan una empresa immobiliària va comprar els terrenys, els veïns i veïnes de Sant Andreu van pressionar per preservar la fàbrica per fer-ne equipaments pel barri. Finalment, va ser l'Ajuntament de Barcelona qui va comprar les naus a l'agència immobiliària. Actualment, el recinte de la Fabra i Coats compta amb una gran quantitat de seus i equipaments entre els quals destaquen la Biblioteca Ignasi Iglésias, la sala d'exposicions, l'auditori i Taller de Músics, el Casal del Barri, els serveis educatius del districte, una llar d'infants, l'escola Can Fabra i el centre d'art contemporani, entre d'altres.

PARADA 5

CARRER DE COROLEU

El carrer de Coroleu deu el seu nom a Josep Coroleu Inglada, historiadador i polític especialitzat en l'època medieval catalana i considerat el pare de la historiografia catalanista. El carrer fou urbanitzat en terrenys de Francesc Parellada entre els anys 1850 i 1920. Encara conserva algunes cases d'aquest període amb les característiques del modernisme popular. A la cantonada amb Concepció Arenal hi ha un conjunt de tres cases construïdes per l'arquitecte Pere Falqués que també responen a l'arquitectura modernista.

Carrer de Coroleu. Autoria: Desconegut. 1924. Arxiu Municipal del Districte de Sant Andreu.

Un dels edificis més coneguts i emblemàtics és el de la Societat Coral La Lira, construït l'any 1895. La Lira de Sant Andreu fou una societat coral fundada seguint l'exemple dels Cors de Clavé. La mateixa associació va adquirir els terrenys per fer-hi l'edifici de planta baixa i pis amb una façana simètrica que combina la pedra amb el maó. Durant la Guerra Civil s'hi va construir un refugi antiaeri que encara es pot visitar avui dia, després d'una remodelació integral de l'edifici.

La Lira de Sant Andreu encara és en l'actualitat una associació activa que té grup d'escacs, tennis taula, grup sardanista, arts escèniques i l'orfeó. A l'Arxiu Municipal de Sant Andreu es conserva una orla d'aquesta societat coral de l'any 1899.

Orla de la Sociedad Coral La Lira de San Andrés de Palomar, 1899. Arxiu Municipal del Districte de Sant Andreu.

PARADA 6

PLAÇA DEL MERCADAL

També coneguda com *la plaça de vendre*, l'origen del mercat era la venda ambulants, que en el cas de Sant Andreu es feia a la plaça de l'Església. L'any 1849, l'Ajuntament de Sant Andreu va projectar una plaça del mercat en uns terrenys coneguts com a Hort d'en Boladeres. El projecte, a càrrec de l'arquitecte municipal de Barcelona, Josep Mas i Vila, establia una plaça porticada d'estil neoclàssic. Sota la porxada s'hi van instal·lar les parades de verdures i aviram. Anys més tard, es va projectar un mercat cobert, però les queixes dels veïns i veïnes per les males olors va portar a l'Ajuntament a sol·licitar un nou projecte per a la parada del peix. Aquest encàrrec es feu a l'arquitecte Domènech i Estapà, el mateix que es va fer càrrec de la construcció de l'església de Sant Andreu. Els plànols per a l'execució de l'obra que es troben a l'AMDSA presenten una pèrgola octogonal amb una parada central per al peix i altres parades al voltant. Així mateix, el projecte té un espai destinat a un vigilant que havia de controlar els pesos.

L'annexió de Sant Andreu de Palomar a Barcelona va aturar aquesta obra. Tanmateix, el mercat va adquirir importància en el territori, ja que s'hi venien productes dels camps de Sant Andreu. Les vies per arribar-hi es van convertir en carrers importants de trànsit de productes agraris de nord a sud. La construcció de la plaça del Mercat va obrir un espai en l'atapeït traçat urbà de Sant Andreu, i va esdevenir exemple del tipus de plaça porticada que es construïa a la ciutat de Barcelona en aquell temps. Entre els anys 1906 i 1914 es va construir una coberta i murs de maó per tancar el recinte, que va acabar tenint quaranta parades. Al subsol del mercat hi ha un refugi antiaeri construït durant la Guerra Civil. També es diu que al llarg del segle XIX s'hi feren curses de braus.

Actualment, després d'unes obres de remodelació, el mercat ha obert de nou les seves portes amb una estructura de vidre que permet connectar l'interior i l'exterior de la plaça.

FACHADA A LA CALLE DE SAN ILORENZO.

PARADA 7

PLAÇA DEL COMERÇ

Durant la Primera Guerra Carlina (1833-1840), Sant Andreu es va fortificar amb la construcció d'una sèrie de defenses conegudes com el Fort, que es va situar a la plaça del Comerç. D'aquestes estructures defensives ja no en queda rastre, però en el seu moment van complir una funció important. En estat de guerra era el poble el que havia d'acollir a les llars l'exèrcit. La construcció del Fort va permetre concentrar els exèrcits dins d'aquesta infraestructura i, al mateix temps, les famílies respiraven tranquil·les. El Fort va exercir el seu paper tant en les guerres carlines com en la Guerra del Francès. Un cop acabat aquest conflicte, el Fort es va enderrocar. De tot aquest procés urbà no en queda rastre a l'Arxiu Municipal de Sant Andreu. Tanmateix, d'aquesta plaça tan emblemàtica, a l'Arxiu Contemporani de Barcelona es conserven els plànols de la casa on avui dia hi ha el restaurant Versailles, un dels més coneguts de Sant Andreu.

PARADA 8

CARRER MALATS

Conegut antigament com a carrer de l'Hostal o carrer de la Col·lecta, perquè hi havia la central de Consums, el seu traçat és antic, però no tenia la mateixa longitud que actualment. L'any 1912, amb la construcció de l'avinguda Meridiana, es fa fer la connexió entre aquesta via i la plaça d'Orfila, la qual cosa va afectar profundament la configuració d'aquesta darrera. El carrer Malats fou inaugurat l'any 1919; tot i això, l'historiador local mossèn Clapés afirmava que la gent el coneixia com el carrer de la reforma.

Joaquim Malats i Miarons va ser un important pianista i compositor andreuenc.

A la fotografia conservada a l'Arxiu hi veiem un taller de rodes de carro que hi havia al carrer Major amb carrer Malats. Precisament, l'Arxiu Municipal del Districte de Sant Andreu conserva el llibre de registre dels carros que hi

Can Climent, on ara hi ha el carrer Malats amb Gran de Sant Andreu. 1900-1920. Arxiu Municipal del Districte de Sant Andreu

NOMBRES.	Calle	N.º
Pla Burgadas	Sta Eulalia	
Artur Sabadell	Pomerterio	
Carrer de la Font de la Salut	Diego	59
Carrer de la Font de la Salut	Diego	52
Carrer de la Font de la Salut	Diego	52
Carrer de la Font de la Salut	Diego	52
Carrer de la Font de la Salut	Pomerterio	8
Carrer de la Font de la Salut	Pomerterio	8
Carrer de la Font de la Salut	novas	123
Carrer de la Font de la Salut	Montana	23
Carrer de la Font de la Salut	novas	52
Carrer de la Font de la Salut	Montana	88
Carrer de la Font de la Salut	Diego	74
Carrer de la Font de la Salut	S. Andreu	61
Carrer de la Font de la Salut	Sta Eulalia	8
Carrer de la Font de la Salut	Sta Eulalia	53
Carrer de la Font de la Salut	novas	56
Carrer de la Font de la Salut	novas	56
Carrer de la Font de la Salut	Caramouas	144

havia en aquest municipi. El llibre és de l'any 1876 i conté les altes i les baixes del permís de circular amb carro. El darrer número de registre és el 1123 i correspon a l'any 1896. L'abundant nombre de registres posa en relleu, un cop més, la importància geogràfica de Sant Andreu com a porta d'entrada a Barcelona.

PARADA 9

CARRER D'EN GRAU

Aquest singular carrer es va construir en els terrenys de l'antiga masia de Can Grau, que van ser parcel·lats a la primera del segle XIX.

De bon començament es va establir que cadascuna de les cases tindria un petit hort a l'altre costat del carrer. Les cases són de planta baixa, algunes amb pis. Els números 56 i 58 pertanyen a la família Castells. Isidre Castells hi va construir un seguit de construccions que representen Catalunya en miniatura. Isidre treballava en una fàbrica de la Verneda i residia en aquesta casa del carrer d'en Grau.

Les cases estan orientades al costat nord, les façanes donen a migdia amb una amplada d'entre quatre i cinc metres, i totes són diferents.

Festa al carrer d'en Grau. Autoria: Desconegut. 1936. Arxiu Municipal del Districte de Sant Andreu.

Festa al carrer d'en Grau. Autoria: Desconegut. 1944. Arxiu Municipal del Districte de Sant Andreu.

PARADA 10

LA CASA BLOC

La Casa Bloc és un dels models més reeixits de casa obrera. Ens situem a la primera meitat del segle XX: després de l'arrencada de la industrialització al Pla de Barcelona, la celebració de l'Exposició Internacional de l'any 1929 atrau una gran quantitat de mà d'obra a la ciutat. Els habitatges massificats, improvisats i les barraques proliferen a tot Barcelona, però especialment en els barris obrers. Sant Andreu n'és un. La creació de les Cooperatives d'Habitatge és una resposta col·lectiva a aquest gran problema, però no tothom es pot pagar una casa. El grup d'arquitectes racionalistes autònomament GATCPAC (Grup d'Arquitectes i Tècnics Catalans per al Progrés

de l'Arquitectura Contemporània] van estudiar les construccions obreres i van arribar a la conclusió que les condicions de vida que oferien no eren les adequades. La falta de llum i la humitat eren els problemes principals de les petites construccions que, en quedar entre parets mitgeres, només tenien entrada d'aire i llum per davant i per darrere. Així doncs, el problema no eren les dimensions per falta d'espai, sinó les condicions que oferien els habitatges. Per altra banda, en un moment en què el valor del terreny augmentava dia a dia, aquests habitatges de planta baixa o planta i pis amb eixida no constituïen una bona solució per als reptes que tenia la ciutat. Tanmateix, qui havia proposat la construcció de cases obreres amb jardí i eixida havia estat el mateix president de la Generalitat Lluís Companys, qui va encarregar al GATCPAC la construcció d'habitatges obrers moderns, és a dir, funcionals, que complissin els condicionaments espacials i de salubritat exigibles per a poder dur una vida sana en un context d'arquitectura sostenible i assequible. Les obres construïdes per aquest grup, principalment habitatges obrers i edificis públics funcionals com ara escoles i centres sanitaris, es basaven en volums de línies rectes, manca de decoració, espais diàfans, l'entrada de llum i la circulació d'aire, tot a partir de materials i formes simples.

Els arquitectes Josep Lluís Sert, Josep Torres i Joan Baptista Subirana van ser els encarregats de construir, en un primer moment (1932-1933), també a Sant Andreu, deu casetes obreres de planta baixa i jardí que serien la prova pilot prèvia a la Casa Bloc. Aquestes deu cases es coneixien com les Cases d'en Macià, ja que responien a la idea que havia pregonat el president de la Generalitat. Avui dia ja desaparegudes, estaven al Passeig Torres i Bages.

L'any 1933, el president Francesc Macià, acompanyat de l'alcalde de Barcelona Jaume Aiguader, col·locava la primera pedra del que seria la Casa Bloc. Val a dir que tots eren defensors de la necessitat de construir cases assequibles amb finalitats socials. El projecte, finançat pel Comissariat de la Casa Obrera i per l'Institut contra l'Atur Forçós de la Generalitat de Catalunya, proposava la construcció de 207 habitatges dúplex distribuïts en cinc blocs en terrenys adquirits per aquesta finalitat. El procés constructiu va estar sota un control rigorós, de manera que es podia avaluar el cost real de la despesa, tant de material com de la mà d'obra. Per aquest motiu, es van utilitzar materials tradicionals i senzills com el maó o les biguetes per construir entre una i altra els revoltos.

El resultat fou uns habitatges confortables, lluminosos, amb grans finestres per afavorir el corrent d'aire i unes dimensions suficients per dur a terme una vida digna. Disposaven de menjador i terrassa, sempre ben orientat per a una millor insolació, mentre que la cuina i el safareig donaven a la part del darrere, també ventilada.

Per accedir-hi es podien utilitzar els ascensors o bé les escales de veïns, que conduïen als passadissos comunitaris. L'estructura del bloc era clau per reservar espais per a les zones comunitàries. En aquest sentit, cadascun dels cinc edificis es construïa de forma alçada, suportat per una estructura d'acer que permetia deixar lliure el nivell de terra. Els 207 habitatges havien d'estar envoltats d'un parc públic d'una hectàrea amb serveis essencials com ara llar d'infants, cooperativa de consum, biblioteca popular

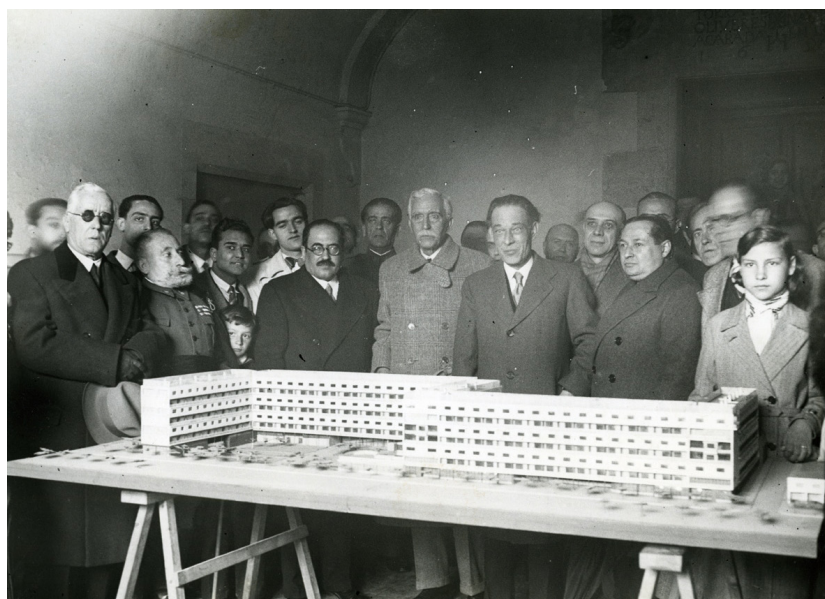
i gimnàs, així com espais de trobada dels veïns i veïnes.

L'esclat de la Guerra Civil Espanyola va aturar les obres, i un cop finalitzada aquesta, l'edifici va passar a ser propietat de l'estat. Aquest va acabar les obres i les va lliurar a vídues de militars del bàndol nacional i a militars. A partir dels anys 1940 aquests nous habitants de la Casa Bloc van canviar la distribució i el disseny dels espais, així com també es va perdre el projecte de serveis dels baixos i la Casa Bloc va quedar desvirtuada, perdent el seu sentit inicial. L'any 1948 es va construir el Bloc Fantasma, un edifici destinat a habitatges per a policies nacionals que desvirtuava el conjunt de la Casa Bloc. Aquest edifici ja no existeix.

L'any 2000 l'edifici tornà a mans de la Generalitat, qui encarregà la seva restauració i recuperació de l'estructura original als arquitectes Víctor i Marc Seguí. En l'actualitat encara hi viuen descendents de militars, però una altra part dels pisos està en règim d'arrendament per a persones en risc d'exclusió social.

Un d'aquests pisos forma part del patrimoni del Museu del Disseny i és visitable.

Tots els documents i les fotografies que hem aportat en aquesta visita formen part del fons de l'Arxiu fotogràfic de Barcelona i l'Arxiu Municipal del Districte de Sant Andreu, lloc on es custodia la documentació històrica del territori, però també la documentació que actualment genera l'Ajuntament. L'Arxiu és un servei públic i totes les persones de més de 16 anys el poden visitar sempre que demanin hora abans. Allà hi trobareu bona part de les dades que permeten reconstruir la història de Sant Andreu.

Maqueta de la Casa Bloc. Autoria: Carlos Pérez de Rozas. 1933. Arxiu fotogràfic de Barcelona.

**ITINERARI EDUCATIU
PER SANT ANDREU**

Ajuntament
de Barcelona